

ІСТОРИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОВЕДЕНОСТІ ВИНИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

HISTORICAL AND LEGAL DESCRIPTION OF PRESUMPTION OF INNOCENCE AND PROVIDING PROOF OF GUILT IN UKRAINE CRIMINAL PROCEEDINGS

Бобік В.П.,
аспірант

Університету державної фіскальної служби України

Статтю присвячено дослідженню історичного аспекту розвитку презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини. Автором проаналізовано історичні етапи і процесуальні документи, які закріплювали презумпцію невинуватості, а також сутність та її значення. Автором комплексно наведено і розкрито зміст презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини в історичних кримінальних процесуальних нормативних актах.

Ключові слова: презумпція, принцип, презумпція невинуватості, презумпція доведеності вини, вина особи.

Статья посвящена исследованию исторического аспекта развития презумпции невиновности и обеспечению доказанности вины. Автором проанализированы исторические этапы и процессуальные документы, которые закрепили презумпцию невиновности, а также сущность и ее значение. Автором комплексно приведено и раскрыто содержание презумпции невиновности и обеспечение доказанности вины в исторических уголовных процессуальных нормативных актах.

Ключевые слова: презумпция, принцип, презумпция невиновности, презумпция доказанности вины, вина лица.

The article investigates the historical aspect of the presumption of innocence and providing proof of guilt. The author analyzes the historical stages and procedural documents, which fixed the presumption of innocence and the nature and its value. The author comprehensively presented and the content of the presumption of innocence and providing proof of guilt in historical criminal procedural regulations.

Key words: presumption, principle of presumption of innocence, presumption of guilt, guilt of person.

Постановка проблеми. Різні наукові дослідження правових явищ і правових понять, які побудовані і ґрунтуються на емпіричних даних, сприяють підвищенню ефективності застосування правових норм. Окремим правовим явищем є дослідження правових презумпцій, наявність яких у кримінальному процесі України зумовлена необхідністю запобігання труднощам правозастосовної практики у тих випадках, коли неможливо або дуже складно достовірно встановити ту чи іншу обставину, яка має значення у кримінальному провадженні. Саме тому дуже часто правові презумпції застосовуються для усунення певних колізій і суперечностей у кримінальному процесуальному регулюванні, сприяють запобіганню правовій невідповідності в різних кримінальних провадженнях.

Стан опрацювання. Теоретичним і практичним аспектам дослідження визначення поняття, сутності, ознак і системи правових презумпцій у різних галузях правової науки присвячено значну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Зокрема, вказані питання розглядають у своїх працях В. Бабаєв, О. Гаргат-Українчук, К. Калиновський, Н. Караніна, О. Кримов, В. Ойгензіхт, М. Цуканов та ін. У теорії кримінального процесу ознаки правових презумпцій окреслюються доволі неоднорідно, що не дозволяє однозначно визначити поняття та охарактеризувати їхній зміст. Крім того, відсутня єдність позицій учених-процесуалістів і стосовно системи правових презумпцій, які діють у кримінальному процесі України на сучасному етапі його розвитку.

Метою статті є комплексний аналіз генезису розвитку презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини в кримінальному процесуальному праві.

Виклад основного матеріалу. Презумпція (praesumptio) – це термін латинського походження, який перекладається буквально як «припускати». У правовій доктрині римського права цей термін вживався не сам по собі, а лише у словосполученні для означення тих чи інших правових, моральних, етичних явищ тощо.

Традиційно прийнято вважати, що прототипом презумпції невинуватості (praesumptio innocentiae) є встановлене давньоримськими юристами правило praesumptio boni viri (учасник судового позову вважається таким, що діє сумлінно і добросовісно, доки не доведено інше) [1, с. 12]. Розвиваючи це правило, в III ст. н.е. був сформульований принцип *ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat; cum per regum naturam factum, negantis probation nulla sint* (доводити зобов'язаний той, хто стверджує, а не той, хто заперечує, бо за своєю природою речей не може бути доказів негативного) [2, с. 144]. Застосовується це правило і в кримінальному процесі – весь тягар доведення вини лежить на тій стороні, яка звинувачує (сторони обвинувачення), а обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинність.

Деякі радянські дослідники, зокрема А. Ларін, висловлював сумніви в давньоримському походженні презумпції невинуватості, мотивуючи це тим,

що зазначені положення застосовувалися тільки в розгляді майнових суперечок і не поширювалися на кримінальні провадження [3, с. 10]. Однак такий підхід викликає незгоду, оскільки в давньоримському праві презумпція невинуватості була закріплена саме як універсальний принцип, але в класичний період дія цього принципу поширювалося тільки на майнові суперечки. Цей погляд підтверджує й аналіз текстів Законів XII Таблиць, у яких були норми, що закріплюють окремі положення презумпції невинуватості (на той час – презумпції добропорядності) [4], а також той факт, що саме у цей період часу відбуваються зміни в інституті відповідальності, яка настає за заподіяння шкоди. Деякі протиправні діяння (крадіжка, грабіж, заподіяння тілесних ушкоджень, образи) переходять з інституту майнових відносин у галузь кримінального права [5].

Крім того, із зазначених вище визначень презумпції можна зробити висновок, що презумпція невинуватості – це припущення про невинуватість особи. У більшості словників термін «невинність» визначається через кримінально-правовий зміст. У тлумачному словнику В. Даля невинний – це та особа, яка не вчинила нічого злочинного проти совісті чи проти закону [6, с. 505]. У словнику Д. Ушакова – це та особа, яка «не має за собою провини», «непричетна до злочину» [7].

Таким чином, презумпція невинуватості як принцип права хоч і не була закріплена законодавчо, але використовувалась у судових процесах як обов'язкове правило, необхідне для дотримання і виконання.

Окремі вчені вважають, що початкове авторство повного визначення формулювання презумпції невинності належить давньогрецькому оратору Демосфену, який у своїй промові «Проти Аристократа» стверджував, що «закон називає вбивцею тільки того, хто викритий у вчиненні цього злочину, на підставі судового вироку». «Ніхто не може іменуватись убивцею до того, як буде викритий у вчиненні подібного злочину і засуджений за нього» [8, с. 63; 9, с. 202]. Однак це висловлювання Демосфена не знайшло свого закріплення у законах, а так і залишилось особистою думкою одного з численних ораторів того періоду. Хоча, як бачимо, у сучасних визначеннях презумпції невинуватості зміст цього висловлювання присутній.

Уперше визначення поняття презумпції невинуватості як юридичної конструкції було сформульовано у XVIII столітті італійським дослідником проблем кримінального права, криминології і кримінального процесу Ч. Беккарія, який виступав проти застосування тортур особі як засобу отримання визнання під час розгляду кримінальних справ. У 1764 р. він опублікував свою працю «Про злочини і покарання», у якій дав конкретне визначення поняття презумпції невинуватості обвинуваченого: «Ніхто не може бути названий злочинцем, поки не винесено обвинувальний вирок, суспільство не може позбавити обвинуваченого свого захисту до того, як буде вирішено, що він порушив умови, під час дотримання яких йому і забезпечувався цей захист» [10, с. 108].

Таким чином, перші формулювання принципу презумпції невинуватості з'явилися у XVIII столітті на знак протесту проти насильства, жорстокості законів і нелюдського їх виконання в інквізиційному процесі. Нормативне закріплення презумпції невинуватості вперше отримала у Французькій декларації прав людини і громадянина 1789 р. На сьогодні презумпція невинуватості визначена у багатьох міжнародно-правових документах [11, с. 164].

Незважаючи на це, в більшості країн Європи в кримінальному судочинстві і раніше застосовувався принцип презумпції невинуватості. Найбільш яскравим прикладом є Німеччина XVI – XVIII століть після видання Кримінально-судового уложення Священної Римської імперії німецької нації, так званої Кароліни (*Constitutio Criminalis Carolina*). Згідно з Укладенням обвинувачений сам повинен був доводити свою невинуватість. Такий підхід у німецькому кримінальному процесі діяв до кінця XVIII століття. Певні зміни відбулися після Великої французької буржуазної революції 1789–1793 рр. Так, 26 серпня 1789 р. у Франції була прийнята Декларація прав людини і громадянина (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*), у якій принцип презумпції невинуватості полягав у тому, що «кожен вважається невинним, доки його провина не встановлена», і був закріплений як один з основних [12]. На думку більшості вчених, це було перше законодавче закріплення презумпції невинуватості.

Проте цей підхід не можна вважати цілком правильним, оскільки перші згадки про презумпцію невинуватості обвинувачених слід віднести до XIII століття, оскільки вже в 1215 р у Великій хартії вольностей (лат. *Magna Charta Libertatum*, англ. *The Great Charter*) у ст. 39 вказувалося, що жодна вільна людина не буде заарештована або поміщена в тюрму, або позбавлена володіння, чи оголошена такою, що стоїть поза законом, або вигнана «інакше, як за законним вироком рівних їй чи за законом країни» [13]. Надалі це положення було продубльовано у XVII столітті, коли з'явилася Петиція про права (*Petition of Rights*) 1628 р. У ст. 3 Петиції королю Карлу I нагадувалося про те, що згідно з Великою хартією вольностей «жодна вільна людина не може бути схоплена, поміщена у в'язницю, позбавлена своєї землі або вольностей, поставлена поза законом, вигнана або обмежена будь-яким іншим чином, інакше, як за законним вироком рівних їй або за законом країни» [14].

Складовою частиною судових статутів 1864 р. був Статут кримінального судочинства. Він закріплював демократичні засади й інститути, зокрема такі: презумпція невинуватості, гласність, усність, змагальність судочинства, гарантії прав обвинуваченого на захист, участь у процесі захисника, всебічне, об'єктивне дослідження та оцінка доказів за внутрішнім переконанням суддів, касаційне й апеляційне оскарження вироків. Статут кримінального судочинства ретельно визначав умови і хід попереднього розслідування справи, порядок провадження справ у мировому суді і на з'їзді мирових суддів, в

окружному суді та у судовій палаті, а також порядок оскарження вироків в апеляційній і касаційній інстанціях [15].

Таким чином, серед науковців має місце також думка про те, що презумпція невинуватості вперше була офіційно виражена і встановлена в Декларації прав людини і громадянина 1789 р. під час Французької буржуазної революції, а в 1791 р. – включена до Конституції революційної Франції. У вказаних актах сучасної правової держави презумпція невинуватості була виражена таким чином: «Оскільки кожна людина передбачається невинною, поки її не оголосять винною, то в разі потреби її арешту будь-яка жорстокість, яка не є необхідною для його забезпечення, повинна суворо каратися законом».

У міжнародних правових актах презумпція невинуватості отримала вираз у прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Загальній декларації прав людини: «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винуватість не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, під час якого їй забезпечать усі можливості для захисту» (ст. 11) [16].

Більш коротке формулювання презумпції невинуватості надано в ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1966 р. і ратифікованого СРСР Міжнародному пакті про громадянські і політичні права: «Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, має право вважатися невинним, поки його винність не буде доведена згідно із законом» [17].

Аналізуючи загалом історичний розвиток кримінального процесуального законодавства, слід відзначити, що у 60-х рр. ХХ століття, розвиваючи ідеї про необхідність додержання прав і законних інтересів учасників судового розгляду, було сформульовано положення про те, що винною можна визнати лише особу, вину якої достовірно доведено, інакше особа вважається невинуватою. Зокрема, ч. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод встановлюється принцип, відповідно до якого кожен, кого обвинувачено у вчиненні злочину, вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено згідно із законом [18].

Водночас у ст. 62 Конституції України визначено, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [19].

Засада забезпечення доведеності вини – це самостійна засада судочинства, оскільки такою її уже виокремлює Конституція України (ст. 129 Конституції). Законодавець у ст. 17 КПК України забезпечення доведеності вини певним чином поєднав із презумпцією невинуватості. Також у ст. 17 КПК України зазначається, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаче-

ному КПК України, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Крім того, ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою [20].

Висновки. Отже, становлення презумпції невинуватості і забезпечення доведеності вини у кримінальній процесуальній теорії та процесуальному законодавстві будь-якої правової держави має довгу і важку історію. Необхідно відзначити, що юридична наука зазнала період свого розвитку, коли окремі авторитетні вчені ставили під сумнів правомірність існування презумпції невинуватості в рамках кримінального судочинства або допускали його зі значними змістовими обмеженнями.

Таким чином, аналіз еволюції інституту презумпції невинуватості показує, з одного боку, чітку закономірність у застосуванні принципу «ніхто не може бути оголошений злочинцем інакше, ніж за вироком суду». З іншого боку, свідчить про наявність окремої тенденції розвитку презумпції як наукової категорії у кримінальному процесуальному праві, розвиток інституту презумпції невинуватості разом із презумпцією забезпечення доведеності вини в кримінальному процесуальному законодавстві, розвиток можливостей реалізації та гарантування цієї засади кримінального провадження.

Резюмуючи, можна стверджувати, що доктринальне розуміння і нормативне закріплення презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини у вітчизняному кримінальному процесі повною мірою відповідають гуманістичним засадам правосуддя, принципам поваги і дотримання прав та свобод людини і громадянина, загально визнаним нормам європейського, міжнародного і вітчизняного права. Підкреслимо, що презумпція невинуватості відкидає обвинувальний нахил у всіх формах його прояву і є важливою гарантією права обвинуваченого на захист. Обвинувачений наділяється правом захищатися від пред'явленого обвинувачення саме тому, що до вступу вироку в законну силу він вважається невинуватим. Презумпція невинуватості звільняє обвинуваченого від обов'язку доводити свою невинуватість, перешкоджає переоцінці свідомості обвинуваченого і діє незалежно від того, чи визнає він себе винним, чи ні (на відміну від історичних форм кримінального процесу). Можна стверджувати, що презумпція невинуватості є запорукою підвищеного рівня захисту для обвинуваченого від необґрунтованого обвинувачення і засудження. Її вимоги про безсумнівну доведеність обвинувачення і тлумачення непереборних сумнівів на користь обвинуваченого націлюють правоохоронні органи держави на об'єктивне, неупереджене встановлення

усіх обставин кримінального провадження, без чого неможливе обґрунтоване і справедливе вирішення провадження судом. Слід зауважити, що презумпція невинуватості є не особистою думкою тієї чи іншої особи, яка здійснює розслідування кримінального провадження, а надає об'єктивну правову оцінку становища обвинуваченого. Отже, на сучасному етапі розвитку вітчизняного кримінального процесуального права склався комплексний правовий підхід до розуміння презумпції невинуватості і забезпечення доведеності вини, який охоплює не лише

аксіому про невинуватість особи до моменту вступу в законну силу обвинувального вироку, а й положення про покладання тягаря доведення на сторону обвинувачення, а також правило про необхідність тлумачення непереконливих сумнівів на користь обвинуваченого.

Таким чином, презумпція невинуватості і забезпечення доведеності вини відіграє досить важливу роль для цивілізованого, гуманного правосуддя, є гарантією, що до кримінальної відповідальності буде притягнуто і засуджено тільки справді винну особу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ларин А.М. Презумпция невинности / А.М. Ларин. – М. : Наука, 1982. – 234 с.
2. Латинские юридические изречения / сост. Е.И. Темнов. – М. : Юрист, 1966. – 400 с.
3. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / сост. В.А. Томсинов. – М. : Зерцало, 1999. – 480 с.
4. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права / З.М. Черниловский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/Chernil/1_3c.php.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2 / В. Даль. – М., 1955. – С. 505.
6. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / под ред. Д.Н. Ушакова. – М., 1935–1940 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/dict/ushakov/article/ushakov/14-1/us248503.htm>.
7. Морквин В.А. Правовые презумпции в уголовном судопроизводстве России : дис. ... канд. юрид. наук / В.А. Морквин. – Тюмень, 2008. – 234 с.
8. Антология мировой правовой мысли. Т.1. Античный мир и Восточные цивилизации / рук. научн. проекта Г.Ю. Семигин. – М. : Мысль, 1999. – С. 202–203.
9. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа ; сост. и предисл. В.С. Овчинского. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 184 с.
10. Кочура А.В. Презумпция невинуватості як галузевий принцип кримінального судочинства та її нормативний зміст / А.В. Кочура // Право і безпека. – 2010. – С. 163–166. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Pib_2010_4_37.pdf.
11. Декларация прав человека и гражданина : Закон от 1789 г. // Французская Республика: Конституция и законодательные акты. – М., 1989. – С. 26–29. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.concourt.am/hr/rus/un/6_5.htm.
12. Петрушевский Д.М. Великая Хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века / Д.М. Петрушевский. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1915. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lib.ru/INOOLD/ENGLAND/hartia.txt_with-big-pictures.html.
13. Петиция о правах (1628 г.) // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII – XIX в. – М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1957.
14. Устав уголовного судопроизводства от 20 ноября 1864 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>.
15. Всеобщая декларация прав человека от 10 декабря 1948 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
16. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
17. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4.11.1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
18. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
19. Кримінальний процесуальний кодекс України № 4651-VI від 13.04.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124651.html.